

КРУСЯН

Анжеліка Романівна — доктор юридичних наук, професор, вчений секретар Інституту держави і права імені В.М. Корецького НАН України

НАУКОВО-ПРАКТИЧНА ПАРАДИГМА СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ: ВПЛИВ РЕАЛІЙ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ ТА ВИКЛИКІВ ПОВОЄННОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ

За матеріалами доповіді на засіданні Президії НАН України 7 лютого 2024 року

У доповіді визначено основні науково-практичні проблеми українського конституціоналізму в умовах правового режиму воєнного стану та відповідні тенденції його повоєнного розвитку. Акцентовано увагу на тому, що «центром» науково-практичної парадигми конституціоналізму є людина, права і свободи якої в умовах війни потребують особливого захисту, а також дотримання конституційних принципів та вимог щодо їх обмеження. Розглянуто авторську доктринально-правову «формулу» обмеження прав людини в умовах воєнного стану у контексті парадигми сучасного конституціоналізму. Окреслено основні зміни та тенденції повоєнного розвитку в інституціональному механізмі українського конституціоналізму, зокрема в організації та функціонуванні органів державної влади та місцевого самоврядування, у функціонуванні українського громадянського суспільства; в нормативній основі конституціоналізму, в тому числі в системі чинного законодавства у контексті євроінтеграційних прагнень України тощо.

Ключові слова: конституціоналізм, воєнний стан, повоєнний розвиток, конституційно-правовий статус людини, обмеження прав людини, органи публічної влади, конституційне законодавство, українське громадянське суспільство, конституційна правосвідомість.

Конституціоналізм є універсальним політико-правовим явищем, проблематика якого актуалізується зазвичай у найскладніший період розвитку демократичного суспільства і держави, в якому зараз перебуває Україна. Адже конституціоналізм є носієм теоретичної енергії конституційної демократії, основою парадигми конституційної практики, критерієм конституційності дій органів публічної влади та інших суб'єктів права, метою конституційних перетворень та конституційного розвитку сучасних держав. Український конституціоналізм, маючи вражаючу національну історію та сягаючи своїм корінням у західноправову культуру право- та державотворення, ґрунтується

на найкращих європейських політико-правових традиціях і цінностях та є науково-теоретичним, ідеологічним підґрунтям практичного утвердження та подальшого розвитку України як суверенної, незалежної, демократичної, правової європейської держави.

Втім, у сучасній конституційно-правовій науці конституціоналізм не отримав уніфікованого визначення, відсутня єдність думки учених щодо його поняття, сутності та змісту. Безумовно, це пов'язано з тим, що конституціоналізм є не тільки універсальним, а ще й складним політико-правовим явищем, яке, можливо, справді складно вмістити у вузькі категоріальні рамки. Проте конституціоналізм — це реальність, яку можна виразити в евристично значущих наукових дефініціях. Тому доцільно надати авторське визначення конституціоналізму як методологічного інструментарію для розкриття основних положень теми доповіді.

Конституціоналізм — це публічно-правова система конституційної організації сучасного суспільства на основі права, демократії та утвердження конституційно-правової свободи людини, змістом якої є конституція та конституційне законодавство, конституційні правовідносини, конституційна правосвідомість, конституційний правопорядок; функціонування цієї системи спрямоване на обмеження (самообмеження) публічної влади на користь громадянського суспільства, прав і свобод людини.

Сучасні реалії війни РФ проти суверенної України, яка розпочалася з агресії в 2014 р., а з лютого 2022 р. продовжилася як широкомасштабне збройне вторгнення, актуалізують проблематику українського конституціоналізму, який є конституційно-правовою, доктринальною та національно-ідеологічною основою протистояння державі-терористу, політичний режим якої є нацистським за своєю суттю і практикою та ідеологічно наслідує націонал-соціалістичний (нацистський) тоталітарний режим, який є повною протилежністю ідеології, теорії та практиці сучасного українського конституціоналізму.

Правовий режим воєнного стану та виклики повоєнної відбудови України впливають на на-

уково-практичну парадигму українського конституціоналізму, яка набуває певних модифікацій, що зумовлюють відповідні зміни в змісті й механізмі функціонування його системи.

Перш ніж розпочати аналіз цих змін у парадигмі сучасного українського конституціоналізму, важливо зафіксувати як основну тезу те, що в контексті парадигми конституціоналізму для забезпечення реальності існування конституціоналізму слід визначити ті його константи, які не змінюються за будь-яких умов, адже їх втрата означає втрату конституціоналізму. До таких незмінних констант конституціоналізму належать його принципи й мета.

Український конституціоналізм спирається на універсальні принципи європейського конституціоналізму, який можна назвати класичним ліберальним конституціоналізмом, що ґрунтується на основних цінностях, які людство виробило впродовж усієї своєї історії і які стали світовими стандартами формування демократичної держави та громадянського суспільства.

Згідно зі ст. 2 Лісабонського договору (Консолідованої версії Договору про Європейський Союз¹), основоположними цінностями Європейського Союзу визнано такі: повага до людської гідності, свобода, демократія, рівність, верховенство права та повага до прав людини, зокрема до прав меншин. Ці «європейські цінності» визначають принципи європейського конституціоналізму і є «лакмусовим індикатором» для перевірки відповідності вітчизняного конституційного законодавства та політико-правових реалій європейським цінностям і відповідним стандартам.

Системний аналіз міжнародних документів, теорія і практика процесів конституціоналізації євроінтеграції в країнах-членах, досвід функціонування ЄС дають можливість виокремити серед принципів європейського конституціоналізму ті, що мають особливе значення для України на сучасному етапі її розвитку. Це, зокрема, тріада принципів: верховенства

¹ Консолідовані версії Договору про Європейський Союз та Договору про функціонування Європейського Союзу (2010/С 83/01). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_b06#Text

права, пріоритету прав і свобод людини перед іншими соціальними цінностями та інтересами, а також принцип конституційного демократизму. Саме ці принципи є константами науково-практичної парадигми українського конституціоналізму в реаліях об'єктивних змін, які відбуваються під впливом війни.

До незмінних констант парадигми конституціоналізму обґрунтовано можна віднести його мету — утвердження та забезпечення конституційно-правової свободи людини. Ця мета визначає її сутність сучасного українського конституціоналізму, яка є демократичною, в єдності з правом — демократично-правовою. Демократизм як прояв сутності конституціоналізму опосередкований народовладдям із забезпеченням балансу між повагою волі більшості, захистом прав меншості та прав і свобод людини. Виміром демократичності як вираження сутності конституціоналізму є народовладдя, спрямоване на забезпечення прав і свобод людини, визнання її цінності та індивідуальної свободи, що є можливим тільки за умови існування поряд із народовладдям влади права.

Правова сутність конституціоналізму опосередкована функціонально-інструментальною значущістю та роллю права, яке має інструментальну цінність щодо створення нормативно-правової основи системи конституціоналізму. Крім того, право є тією владою (правовладдям), що дає змогу обмежувати публічну владу на користь громадянського суспільства, прав, свобод та інтересів людини.

Втім, під час війни, за наявності надзвичайних умов та об'єктивних загроз суверенності й незалежності держави, відбуваються певні зміни в організації та функціонуванні системи органів публічної влади, громадянського суспільства та ін. Ці зміни детермінують відповідні модифікації у механізмі конституціоналізму. При цьому важливо, щоб ці зміни не «посягали» на вищезазначені сутність та мету конституціоналізму. Саме це є умовою збереження, захисту та подальшого сталого розвитку України як конституційної європейської держави.

Тому в контексті визначення актуальних проблем функціонального механізму українського

конституціоналізму під час війни слід звернути особливу увагу на конституційно-правовий статус людини і громадянина, який в умовах воєнного стану має певні особливості, зумовлені воєнною загрозою, а саме: змінюється нормативно-правове підґрунтя статусу людини і громадянина через дію надзвичайних (тимчасових) нормативно-правових актів, що регулюють суспільні відносини безпосередньо в умовах воєнного стану; встановлюється тимчасове обмеження прав і свобод відповідно до ст. 64 Конституції України; актуалізується виконання конституційного обов'язку захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України; запроваджуються засоби виключного захисту прав та свобод; застосовуються додаткові засоби забезпечення прав та свобод людини і громадянина.

Специфікою конституційно-правового статусу людини і громадянина в умовах воєнного стану є обмеження прав і свобод. Так, відповідно до ч. 2 ст. 64 Конституції України та згідно з ч. 3 Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24 лютого 2022 р. (через воєнну агресію РФ проти України), у зв'язку із введенням в Україні воєнного стану тимчасово, на період дії правового режиму воєнного стану, можуть обмежуватися конституційні права і свободи людини і громадянина, передбачені статтями 30–34, 38, 39, 41–44, 53 Конституції України, а саме: недоторканність житла; таємниця листування; невтручання в особисте і сімейне життя; свобода пересування, вільний вибір місця проживання, право вільно залишати територію України; право на свободу думки і слова; право брати участь в управлінні державними справами; право на мітинги, походи і демонстрації; право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю; право на підприємницьку діяльність; право на працю; право на страйк; право на освіту.

Це досить суттєві обмеження, і тут важливо, щоб вони не порушували основних принципів конституційно-правового статусу людини, не заважали реалізації життєво важливих прав і свобод, що мають виняткове значення.

Водночас слід зазначити, що, як свідчить практика, є низка проблемних питань, пов'я-

заних з обмеженням прав людини. Зокрема, ці питання виникають у процесі законотворчої діяльності (досить навести приклад законопроектних робіт щодо внесення змін до законодавства про мобілізацію в період з кінця 2023 — початку 2024 р.), а також у процесі правозастосовної діяльності судових, правоохоронних органів.

Системний аналіз чинного національного законодавства, міжнародного гуманітарного права, а також судової практики та юридичних позицій Конституційного Суду України дає підстави визначити доктринально-правову формулу обмеження прав людини в умовах воєнного стану, яка містить такі основні складові.

По-перше, обмеження прав людини завжди має тимчасовий характер і є вимушеним кроком чи заходом, що застосовується у виключних випадках. Так, відповідно до ч. 2 ст. 64 Конституції України та ст. 1 Закону України «Про правовий режим воєнного стану»², воєнний стан передбачає тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина із зазначенням строку дії цих обмежень.

По-друге, обмеження конституційних прав і свобод здійснюється лише в чітко визначеному порядку й встановленим колом суб'єктів, будь-які інші спроби обмежити права людини є незаконними і зумовлюють юридичну відповідальність. Так, Конституційний Суд України наголошує, що «обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина є можливим у випадках, визначених Конституцією України. Таке обмеження може встановлюватися виключно законом — актом, ухваленим Верховною Радою України як єдиним органом законодавчої влади в Україні. Встановлення такого обмеження підзаконним актом суперечить статтям 1, 3, 6, 8, 19, 64 Конституції України»³.

² <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show>

³ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень постанови Кабінету Міністрів України «Про встановлення карантину з метою запобігання поширенню на території України гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої корона-

вірусом SARS-CoV-2, та етапів послаблення протиепідемічних заходів», положень частин першої, третьої статті 29 Закону України «Про Державний бюджет України на 2020 рік», абзацу дев'ятого пункту 2 розділу II «Прикінцеві положення» Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про Державний бюджет України на 2020 рік» від 28.08.2020 № 10-р/2020. https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/10_p_2020.pdf

Обмеження конституційних прав людини з непередбачених Конституцією України мотивів і підстав є нелегітимним. Так, Конституційний Суд України неодноразово наголошував, що, відповідно до принципу верховенства права (правовладдя), законодавець може обмежувати конституційні права людини і громадянина з дотриманням умов, визначених Конституцією України. Установлення обмеження прав людини і громадянина є допустимим виключно за умови, що воно є домірним (пропорційним) та суспільно потрібним (Рішення Конституційного Суду України від 19.10.2009 № 26-рп/2009). Обмеження щодо реалізації конституційних прав і свобод не можуть бути свавільними та несправедливими, їх мають встановлювати виключно Конституція і закони України, вони мають відповідати легітимній меті, бути зумовленими суспільною потребою досягнення цієї мети, пропорційними та обґрунтованими (Рішення Конституційного Суду України від 01.06.2016 № 2-рп/2016)⁴.

По-третє, виходячи з теорії та практики сучасного українського конституціоналізму, за будь-яких умов мають залишатися незмінними принципи конституційно-правового статусу людини, закріплені в Конституції України, а саме: визнання людини найвищою соціальною цінністю (ст. 3); рівноправності (ст. 21, 24); презумпції невинуватості (ст. 62) та ін.

По-четверте, Конституція України передбачає перелік прав людини, які не можуть бути обмежені за жодних обставин. Так, не можуть бути обмежені права і свободи, передбачені статтями 24, 25, 27–29, 40, 47, 51, 52, 55–63

вірусом SARS-CoV-2, та етапів послаблення протиепідемічних заходів», положень частин першої, третьої статті 29 Закону України «Про Державний бюджет України на 2020 рік», абзацу дев'ятого пункту 2 розділу II «Прикінцеві положення» Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про Державний бюджет України на 2020 рік» від 28.08.2020 № 10-р/2020. https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/10_p_2020.pdf

⁴ Рішення Конституційного Суду України від 05.07.2023 № 5-р(П)/2023 у справі щодо індивідуалізації юридичної відповідальності особи за митне правопорушення. <https://ccu.gov.ua/dokument/5-rii2023>

Конституції України (ч. 2 ст. 64 Конституції України). Зокрема, це такі природні права людини, як право на життя, заборона катувань, право на справедливий суд та ін.

По-п'яте, обмеження мають не лише ґрунтуватися на положеннях національного законодавства, а й відповідати принципам і нормам міжнародного права.

Чинну національну систему прав і свобод людини і громадянина, що гарантуються Конституцією України, розроблено з урахуванням відповідних міжнародних правових актів: Загальної декларації прав людини 1948 р., Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 р., Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права 1966 р., Європейської конвенції з прав людини 1950 р.

Отже, воєнний або надзвичайний стан не може бути підставою для відмови від прав людини і скасування відповідних міжнародних зобов'язань щодо них, проте держава може оголосити про відступ від окремих зобов'язань.

Відступ від зобов'язань під час надзвичайної ситуації (війни або іншої суспільної небезпеки) передбачено як Міжнародним пактом про громадянські і політичні права⁵ (ст. 4), так і Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод⁶ (ст. 15).

По-шосте, дискреція держави щодо обмеження прав людини також обмежена певним критерієм достатності. Обмеження прав людини не може ґрунтуватися виключно на факті існування правового режиму воєнного стану та виправдовуватися ним. Відповідно до принципів міжнародного права, держави можуть вживати заходів на відступ від своїх зобов'язань «тільки в такій мірі, в якій це диктується гостротою становища, за умови, що такі заходи не є несумісними з їх іншими зобов'язаннями за міжнародним правом і не тягнуть за собою дискримінації виключно на основі раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії чи соціального походження» (ч. 1 ст. 4 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права).

Отже, обмеження прав людини є вимушеним кроком при визначенні необхідності забезпечення та захисту прав людини в Україні. Адже положення ст. 3 Конституції України діють і не є обмеженими. Людина залишається найвищою цінністю та вимагає захисту. Питання забезпечення та захисту прав людини в умовах війни потребує окремої уваги, адже станом на початок 2024 р., за даними Офісу Генерального прокурора України, зареєстровано понад 126 тис. воєнних злочинів, загинуло 528 і поранено 1230 дітей⁷.

Отже, людина в умовах війни потребує особливого захисту, який можна визначити як виключний, адже він застосовується у зв'язку з воєнним станом. Так, в умовах війни в Україні було прийнято кілька нормативно-правових актів, якими зміцнюються гарантії прав, свобод та законних інтересів людини і громадянина, зокрема у сфері соціального захисту, надання соціальної, правової та іншої допомоги тощо (наприклад, це закони України: «Про внесення змін до деяких законів України щодо надання соціальних послуг у разі введення надзвичайного або воєнного стану в Україні або окремих її місцевостях» від 14.04.2022; «Про внесення змін до деяких законів України щодо функціонування сфер зайнятості та загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття під час дії воєнного стану» від 21.04.2022; «Про захист інтересів осіб у сфері інтелектуальної власності під час дії воєнного стану, введеного у зв'язку із збройною агресією Російської Федерації проти України» від 01.04.2022; «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення допоміжними засобами реабілітації осіб, постраждалих внаслідок військової агресії Російської Федерації проти України» від 01.04.2022; «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення права військовослужбовців та інших осіб на біологічне батьківство (материнство)» від 22.11.2023; «Про внесення змін до деяких законів України

⁵ https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text

⁶ https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text

⁷ Злочини, вчинені в період повномасштабного вторгнення РФ. Офіс Генерального прокурора. <https://www.gp.gov.ua>

щодо визнання результатів навчання осіб, які проживали на тимчасово окупованій території України» від 21.11.2023 та ін.).

Вразливу групу становлять внутрішньо переміщені особи. Гарантії дотримання прав внутрішньо переміщених осіб встановлює Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» від 20.10.2014⁸ та Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» щодо деяких питань забезпечення внутрішньо переміщених осіб житлом для тимчасового проживання» від 08.11.2023⁹. В сучасних умовах війни внутрішньо переміщеним особам надається матеріальна допомога (наприклад, за постановою Кабінету Міністрів України «Деякі питання виплати допомоги на проживання внутрішньо переміщеним особам» від 20.03.2022). Втім, залишається безліч проблем, пов'язаних з реалізацією та захистом прав переміщених осіб, біженців.

Слід зазначити, що, зважаючи на особливі обставини, які виникають у зв'язку зі збройними конфліктами, обґрунтованим є виокремлення особливостей реалізації та захисту прав людини як під час збройного конфлікту, так і в постконфліктний період, коли можуть бути застосовані, зокрема, спеціальні засоби захисту порушених прав і свобод людини, амністії, відновлювальні компенсаційні механізми, засоби транзитивної юстиції та ін.

Наводячи формулу обмеження прав людини в умовах війни і, зокрема, характеризуючи необхідність дотримання міжнародних принципів та стандартів міжнародного гуманітарного права, не можна не торкнутися проблеми забезпечення та захисту прав людини на тимчасово окупованих територіях України.

Нині в Україні на тимчасово окупованих територіях масово порушуються такі основоположні права та свободи людини, як право на життя, свободу та особисту недоторканність; право на гідне поводження та недопустимість застосування до людини тортур, жорстокого та нелюдського поводження; право на справедливе

⁸ <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18#Text>

⁹ <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3446-20#n>

судочинство та захист від свавільного арешту; право на свободу пересування; право на громадянство; право на володіння майном; право на свободу переконань та їх вираження; право на соціальний захист тощо. Безумовно, держава може заявити про неспроможність захистити основні права людини на непідконтрольних територіях. Проте такий підхід не вирішує проблеми збереження суверенітету, територіальної цілісності та захисту прав людини. Крім того, він є неприйнятним у контексті парадигми сучасного українського конституціоналізму. Тому сьогодні для України гостро постала проблема забезпечення прав і свобод людини і громадянина на тимчасово окупованих територіях. Державний суверенітет України поширюється на тимчасово окуповані території України. Так, відповідно до ч. 1 ст. 1 Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» від 15.04.2014¹⁰, тимчасово окупована РФ територія України є невід'ємною частиною території України, на яку поширюється дія Конституції та законів України, а також міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

У механізмі конституціоналізму організація та функціонування публічної влади має кореспондувати його вищезазначеній демократично-правовій сутності й бути спрямована на досягнення його мети. Втім, в умовах правового режиму воєнного стану відбулися відповідні трансформації в системі організації та функціонування органів публічної влади на місцях¹¹, що проявилось у створенні військових адміністрацій¹², зміні повноважень місцевого самоврядування, появі нових форм та напрямів взаємодії органів місцевого самоврядування з

¹⁰ <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text>

¹¹ Про внесення змін до деяких законів України щодо функціонування державної служби та місцевого самоврядування у період дії воєнного стану: Закон України від 12.05.2022. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2259-20#Text>

¹² Про утворення військових адміністрацій: Указ Президента України від 24.02.2022 № 68/2022. <https://www.president.gov.ua/documents/682022-41405>

органами державної влади, зокрема з військовими адміністраціями тощо.

Під час війни коригується функціональна спрямованість органів публічної влади відповідно до особливостей правового режиму воєнного стану, який передбачає «надання органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності» (ст. 1 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» від 12.05.2015).

Визначені зміни в системі органів публічної влади та зміщення акцентів у їх функціональній спрямованості безпосередньо впливають на мету і зміст (види, форми) взаємодії органів державної влади на місцях та органів місцевого самоврядування. Так, є проблема, яка була і в мирні часи, щодо взаємодії органів місцевого самоврядування з органами виконавчої влади на місцях, а саме: необхідність чіткого розмежування повноважень, зокрема в сучасних умовах між органами місцевого самоврядування та військовими адміністраціями. Крім того, посилюється субординаційна взаємодія між органами місцевого самоврядування та органами державної влади на місцях за пріоритетності, в контексті теорії і практики конституціоналізму, їх координаційної взаємодії, поновлення якої слід відзначити як одну з повоєнних тенденцій українського конституціоналізму.

Аналізуючи функціонування органів публічної влади в умовах війни, слід підкреслити, що повномасштабне вторгнення РФ в Україну не можна розглядати як підставу для припинення функціонування інститутів демократії. Отже, для забезпечення перемоги в цій війні, а також для подальшого повоєнного розвитку України та її вступу до ЄС важливим є збереження демократичних традицій та утвердження реалій конституціоналізму.

Хоча демократичні права були обмежені в умовах воєнного стану, що є виправданим згідно з міжнародним правом у контексті масштабної

надзвичайної ситуації, демократичні інститути України продовжують функціонувати. Водночас існує низка проблем, пов'язаних з функціонуванням представницьких органів державної влади в умовах війни. Так, при безумовному відзначенні того, що Президент України став символом мужності та стійкості, політичної волі, яка забезпечуватиме функціонування політичної системи, експерти зазначають, що до проблемних питань слід віднести зростання політичної ролі Офісу Президента у системі влади, підкреслюючи при цьому, що «це інституція без конституційного якоря, але надзвичайно потужна. І цей аспект після війни потрібно переглянути»¹³. Крім того, експерти зауважують, що при очевидному зростанні продуктивності роботи парламенту відбулися певні зміни в його робочому процесі, серед яких найбільш загрозливим є те, що обмежено інформацію про порядок денний та зміст парламентських сесій і засідань комітетів; зростає політична роль військових та ін. Ці зміни в організації та функціонуванні державної влади є виправданими в умовах війни, однак вони мають бути мінімізовані в аспекті практичної парадигми конституціоналізму та подолані після війни.

Звідси випливає, що важливою тенденцією розвитку конституціоналізму в повоєнний період є вдосконалення інституціональної складової його механізму для досягнення мети конституціоналізму — обмеження (самообмеження) державної влади на користь прав і свобод людини і громадянина та в інтересах громадянського суспільства.

Важливою умовою функціонування системи конституціоналізму є наявність його нормативної основи — системи ефективного законодавства. В умовах війни відбувається трансформація конституційного законодавства України (за незмінності Конституції України). Зокрема, війна зумовила прийняття нормативно-правових актів, які слід віднести до спеціального законодавства, спрямованого на створення законодавчого підґрунтя для

¹³ Огляд демократичних інститутів України під час війни. <https://rpr.org.ua/news/ohliad-demokratychnykh-institutiv-ukrainy-pid-chas-viyny/>

загальнонаціонального оборонного спротиву, що потребує свого подальшого вдосконалення та вирішення низки проблем. Досить згадати законопроекти (основні та численні альтернативні до них) про внесення змін до законів щодо мобілізації в Україні.

Крім того, актуальним у контексті подальшого розвитку українського конституціоналізму є продовження євроінтеграційних процесів, які реалізуватимуться в прийнятті «євроінтеграційних законів» та інших нормативно-правових актів, спрямованих на гармонізацію національного законодавства з правом ЄС.

Попри воєнний стан євроінтеграційні процеси в Україні не зупинилися. З метою виконання вимог, які Єврокомісія висунула до України як кандидата на членство в ЄС, Верховна Рада України ще наприкінці 2022 р. прийняла відповідні «євроінтеграційні» закони (зокрема, Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення порядку відбору кандидатур на посаду судді Конституційного Суду України на конкурсних засадах» від 13 грудня 2022 р.; Закон України «Про медіа» від 13 грудня 2022 р.; Закон України «Про національні меншини (спільноти)» від 13 грудня 2022 р.).

Втім, на початку лютого 2023 р. Україна отримала важливий документ Єврокомісії — «Аналітичний звіт, що доповнює висновки Єврокомісії щодо заявки України на вступ до Євросоюзу»¹⁴. Аналіз цього документа свідчить, що в українському праві та практиці поряд зі сферами, в яких законодавство України близьке до права ЄС, є сфери, в яких Україна продемонструвала лише уривчасте запровадження європейських норм, тобто вони мають «несистемний рівень інтеграції». Певного рівня підготовки, за даними звіту, Україна досягла в таких напрямках, як свобода підприємни-

цтва та надання послуг, свобода руху капіталу, публічні закупівлі, антимонопольна політика, корпоративне право, фінансові послуги, правосуддя, свобода та безпека, освіта і культура, захист прав споживачів та охорона здоров'я. Крім того, визначено сфери, в яких Україна майже не адаптувала право ЄС. Зокрема, Єврокомісія визначила, що початковий, найнижчий рівень підготовки Україна має у таких сферах, як свобода руху осіб, право інтелектуальної власності, сільське господарство, довкілля, соціальна політика та фінансовий контроль.

Отже, на шляху до ЄС Україні у сфері правотворення необхідно, по-перше, в повному обсязі адаптувати національне законодавство до права ЄС, тобто прийняти, змінити велику кількість нормативно-правових актів і в такий спосіб механічно адаптувати вітчизняне законодавство до права ЄС; по-друге, адаптувати його реально, тобто впровадити європейські правові стандарти та принципи у вітчизняні конституційні реалії, в практику українського конституціоналізму. Потрібно довести європейському співтовариству, що Україна дотримується європейських цінностей, неухильно впроваджує їх, насамперед у сфері прав людини. Саме практичне впровадження, реальне дотримання європейських цінностей та правових стандартів є не просто технічною чи механічною, а реальною, практичною інтеграцією права ЄС у політико-правову систему українського конституціоналізму.

Отже, одним з основних напрямів подальшого розвитку українського конституціоналізму є євроінтеграційна тенденція. У цьому контексті виокремлюються два напрями: 1) вдосконалення нормативної основи українського конституціоналізму через прийняття нормативно-правових актів євроінтеграційної спрямованості; 2) впровадження європейських цінностей у сучасні конституційно-правові реалії.

Передумовою і водночас умовою наявності й функціонування конституціоналізму є дієве громадянське суспільство. Громадянське суспільство в системі конституціоналізму, з одного боку, є природним осередком соціального буття людини, адже в центрі громадянського

¹⁴ Commission staff working document. Analytical Report following the Communication from the Commission to the European Parliament, the European Council and the Council Commission Opinion on Ukraine's application for membership of the European Union. https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/system/files/2023-02/SWD_2023_30_Ukraine.pdf

суспільства, як і в центрі конституціоналізму, перебуває людина, а з другого — громадянське суспільство є важливим засобом обмеження державної влади, стримування її від недемократичних дій та можливого свавілля. Тому важливим є питання змін, що відбуваються в громадянському суспільстві під час війни.

Війна безпосередньо вплинула на українське громадянське суспільство, яке в сучасних умовах стало суспільством, що бореться за свободу, демократію, за суверенну державність і територіальну цілісність України. У сучасних реаліях з'являються нові форми та механізми функціонування громадянського суспільства (наприклад, волонтерство, безоплатна правова та інша допомога біженцям і вимушеним переселенцям, громадський контроль за діями органів влади у сфері обороноздатності держави, взаємодія з міжнародним громадянським суспільством з метою всесвітньої протидії російській агресії та ін.).

Крім того, сучасні реалії воєнного стану зумовлюють визначення нових акцентів у доктринальній характеристиці громадянського суспільства, яке набуває ознак патріотично налаштованого, ініціативного, дієвого суспільства, та появу інших нових «національних» особливостей у його характеристиці, що дає підстави досліджувати такий соціально- та політико-правовий феномен, як «українське громадянське суспільство».

Водночас слід констатувати, що війна не лише сприяла зміцненню громадянського суспільства, а й виявила низку серйозних проблем, що потребують доктринального та практичного вирішення (зокрема, прояви колабораціонізму, правопорушення та зловживання при здійсненні волонтерської діяльності тощо).

На часі — переосмислення багатьох проблемних питань щодо визначення ролі громадянського суспільства в утвердженні та подальшому сталому розвитку української державності, взаємодії громадянського суспільства та органів публічної влади як в умовах війни для перемоги, зміцнення оборони та національної безпеки України, так і в подальшій повоєнній відбудові та євроінтеграційному розвитку України.

Об'єднавчим чинником громадянського суспільства став розвиток національної свідомості, що є проявом зміцнення національної єдності. В умовах воєнного стану відбуваються зміни у сфері утвердження та розвитку національної свідомості українців, що зумовлює відповідні зміни в конституційній правосвідомості, яка є ідеологічною складовою парадигми сучасного українського конституціоналізму. В умовах російсько-української війни вона набуває особливого значення та потребує змістового оновлення у напрямі підвищення значущості національної ідеї, національної ідентичності, національної культури та мови українців з тим, щоб подолати прояви рашизму як ідеології та практики сучасного нацизму, протистояти їх викликам та утвердити українську національну стійкість.

Отже, правовий режим воєнного стану та виклики повоєнної відбудови й розвитку України впливають на науково-практичну парадигму українського конституціоналізму, яка зазнає певних модифікацій, що зумовлюють відповідні зміни в змісті й механізмі функціонування його системи.

1. Найбільш актуальним у контексті парадигми конституціоналізму є питання прав і свобод людини, які в умовах війни можуть бути обмежені, що своєю чергою актуалізує необхідність застосування особливих (надзвичайних) організаційно-правових засобів для їх забезпечення, захисту та охорони, а також дотримання конституційних принципів та вимог щодо їх обмеження.

2. Війна зумовила зміни в інституціональній складовій системи українського конституціоналізму, передусім в організації та функціонуванні органів публічної влади. Аналіз цих змін дає підстави виокремити проблеми, що потребують розв'язання, а саме: проблемні питання, пов'язані з організацією діяльності представницьких органів державної влади в умовах війни, а також проблеми функціонування органів місцевого самоврядування в умовах воєнного стану, їх взаємодії з органами державної влади на місцях.

3. У сучасних умовах трансформується конституційне законодавство України (за не-

змінності Конституції України), яке є нормативною основою українського конституціоналізму. Зокрема, війна зумовила прийняття нормативно-правових актів, які слід віднести до спеціального законодавства, спрямованого на створення законодавчого підґрунтя для загальнонаціонального оборонного спротиву, що потребує подальшого розвитку. Крім того, актуальним є продовження євроінтеграційних процесів, які реалізуватимуться у прийнятті нормативно-правових актів, спрямованих на гармонізацію національного законодавства з правом ЄС, а також у практичному втіленні європейських принципів у конституційно-правові реалії.

4. Передумовою і водночас умовою конституціоналізму є дієве громадянське суспільство, на розвиток якого безпосередньо вплинула війна, що активізувала та практично змінила його. Важливим напрямом повоєнного розвитку науково-практичної парадигми конституціоналізму є розвиток взаємодії громадянського суспільства з органами публічної влади та управління. Адже ефективно та дієве громадянське суспільство є передумовою і разом з тим умовою утвер-

дження й розвитку українського конституціоналізму.

5. Важливим елементом змісту науково-практичної парадигми українського конституціоналізму є конституційна правосвідомість. В умовах війни її розвиток має відбуватися у напрямі піднесення національної ідеї та національної ідентичності українців.

Зазначені зміни у практичній парадигмі українського конституціоналізму потребують подальших наукових досліджень з тим, щоб забезпечити доктринально-правове і теоретико-методологічне супроводження практичного функціонування системи конституціоналізму як в умовах війни, так і в період повоєнної відбудови України. Адже для забезпечення та захисту суверенітету України, збереження її територіальної цілісності, забезпечення життєдіяльності населення, утвердження національної єдності українців в умовах війни та подальшого повоєнного розвитку України як демократичної, правової європейської держави необхідною є збалансована парадигма сучасного українського конституціоналізму, заснована на принципах, що кореспондують європейським політико-правовим цінностям та стандартам.

Anzhelika R. Krusian

Koretsky Institute of State and Law of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6437-2864>

THE SCIENTIFIC AND PRACTICAL PARADIGM OF MODERN UKRAINIAN CONSTITUTIONALISM: THE INFLUENCE OF THE REALITIES OF THE LEGAL REGIME OF MARTIAL LAW AND THE CHALLENGES OF UKRAINE'S POST-WAR DEVELOPMENT

According to the materials of scientific report at the meeting of the Presidium of NAS of Ukraine, February 7, 2024

The report identifies the main scientific and practical problems of Ukrainian constitutionalism under the legal regime of martial law and the relevant trends in its post-war development. The author emphasizes that the “center” of the scientific and practical paradigm of constitutionalism is a person whose rights and freedoms require special protection in wartime, as well as compliance with constitutional principles and requirements for their restriction. At the same time, the author presents the author's own doctrinal and legal “formula” for limiting human rights under martial law in the context of the paradigm of modern constitutionalism. The author identifies main modern changes and trends in post-war development: in the institutional mechanism of Ukrainian constitutionalism, in particular, in the organization and functioning of public authorities and local self-government bodies, and in the functioning of Ukrainian civil society; in the regulatory framework of constitutionalism, in particular, in the system of current legislation in the context of Ukraine's European integration aspirations, etc.

Keywords: constitutionalism, martial law, post-war development, constitutional and legal status of a person, restriction of human rights, public authorities, constitutional legislation, Ukrainian civil society, constitutional legal consciousness.

Cite this article: Krusian A.R. The scientific and practical paradigm of modern Ukrainian constitutionalism: the influence of the realities of the legal regime of martial law and the challenges of Ukraine's post-war development. *Visn. Nac. Akad. Nauk Ukr.* 2024. (4): 25–34. <https://doi.org/10.15407/visn2024.04.025>